

УДК 340.15(38)

Т.О. МАТВЄЄВА, канд. юрид. наук, доц.,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД І ПРАВО ДАВНІХ АФІН

Ключові слова: Афіни, демократична рабовласницька республіка, Солон, Народне зібрання, Ареопаг

«Історія – вчителька життя» – говорили стародавні греки. Щоб дізнатися куди і в якому напрямку йти українському суспільству у своєму розвитку, необхідно знати та вивчати найкращі демократичні приклади розвитку європейської цивілізації та всього людського суспільства.

Словом «античні» називали Стародавню Грецію і Стародавній Рим. Античний світ – це особливий тип історії, який складається в умовах розвиненого громадянського суспільства, коли воно домінує над державою. Характерною основою античної цивілізації є господарський порядок, заснований на приватно-господарських відносинах. Суспільство та особливість у Давній Греції мають економічний та політичний суверенітет; особистість володіє великими ступенями свободи, є історично більш активною і тому створює високу гуманістичну культуру і загалом цивілізацію.

На це орієнтована й побудова сучасного українського суспільства (побудова демократичної держави, приватна власність поруч із державною, повага до прав людини та інше), тому актуальним є поглиблена наукова розвідка історії держави та права Стародавньої Греції на прикладі державного ладу та права Афінів.

Дослідження цієї теми має давню історію. Так, в античному світі виникли міфологічні уявлення, які були побудовані на тому, що демократична рабовласницька республіка в Афінах була «золотим віком» в історії людства. Одні з найперших досліджень цієї теми запропонував французький філософ-просвітник 18 століття Ж.А. Кондорсе, який вважав, що в основу розвитку цього періоду було покладе-

но успіхи людського розуму. Нестандартними поглядами на розвиток цього періоду вирізняється теорія «локальних цивілізацій» англійського історика А.Дж. Тойнбі; засновника «стадій економічного розвитку» американського економіста У. Ростоу.

Відомі підручники з історії держави та права зарубіжних країн К.І. Батира, К.Г. Федорова, які вважають Афінську державу та право класичним зразком давньої демократії, заснованої на античному засобі виробництва; деякі права громадян якої покладені в Декларацію прав людини і громадянина Французької буржуазної революції 1789 року та інші «документальні віхи» розвитку людської цивілізації.

Суттєві зміни у порівнянні з цими підручниками зробили Н.О. Крашеніннікова й О.О. Жидков у новому виданні. Авторами враховувалася та обставина, що еволюція древніх і середньовічних суспільств Сходу йшла особливим цивілізаційним шляхом, що відрізняє його від розвитку античних рабовласницьких суспільств і феодальних суспільств Заходу. Антична історія, антична держава і право – основа європейської історії та європейської цивілізації. Для сучасного європейця – античність – школа політики, сучасної державності, школа демократії та тиранії, школа права; навіть в «азійських» культурах є вкраплення «античного духу».

У 2 тис. до н.е. чотири грецьких племені заселили південь Балканського півострова. Кожне з них мало Народне зібрання, Раду старійшин та виборного володаря. Так виникли їх столиці – Коринф, Мегари, Спарта та інші. З індивідуалізацією праці стався розподіл общинної землі з спадковим сімейним володінням, наслідком розвитку майнової диференціації – виокремлення родової верхівки і вільних общинників (фетів). На початку 1 тис. до н.е. з'являється патріархальне рабоволодіння, джерелом якого було боргове рабство та військовий полон. Виникає патріархальна сім'я [1, с.27–29].

Бідні природні ресурси, що сприяли розвитку обміну і, як наслідок, асиміляції різних фратрій та родів, наприкінці 2 тисячоліття

об'єднали племена Аттики в єдине військо, яке обрало собі єдиного володаря. Хоча суспільство ще не було поділено на класи, а держава не виникла, Народне зібрання кожного племені – одночасно військо, а базилевс та старійшини – військові ватажки – первісне суспільство перетворюється в політичне суспільство у вигляді військової демократії, останньої сходинки первісного ладу.

Утворення держави в Афінах пов'язано з проведенням реформ легендарного героя Тесея, однією з яких було об'єднання (сіноїкізм) племен Аттики в єдиний афінський народ під владою Ради племен. Внаслідок цього афінський поліс став територіальною формою політичної організації суспільства. Це вимагало централізованого урегулювання суспільних конфліктів між повноправними афінянами і залежними фетами, іноземцями та рабами. Тесеї закріплює суспільну і політичну нерівність, поділивши вільних на евпатридів (благородних), геоморів (землевласників) та деміургів (ремісників).

Важливі державні, судові та військові посади займали тільки евпатриди (родоплемінна верхівка), що призвело до відокремлення публічної влади від населення. Так, Рада старійшин перетворилася в аристократичне зібрання, яке ніхто не обирав і яке ні перед ким не звітувало. Воно засідало на горі бога війни Ареса і тому називалося Ареопагом. Він приймав закони, контролював Народне зібрання, здійснював вищу судову владу, спостерігав за діями посадових осіб – архонтів, яких сам обирав. Колегія архонтів, шляхом здійснення жрецьких, військових та судових функцій базилевса – з часом почала керувати всією державою. Якщо спочатку посада архонта була пожиттєвою, то потім вона обмежувалася десятьма роками, з часом архонта обирали на рік. Геомори та деміурги відсторонювалися від управління суспільством, зберігаючи тільки право участі у Народному зібранні.

У VI столітті в Афінах сталася політична революція, тому що поглибилися протиріччя між заможною родовою аристократією та народом (демосом). Більшість геоморів перетворилися в батраків, які обробляли землі ев-

патридів за 1/6 частину врожаю; якщо вони не сплачували орендну плату – їх та їхні сім'ї продавали в боргове рабство за кордон. До них приєдналася вже численна верства торгового люду, матроси могутнього афінського флоту. Під час революції архонт Солон здійснив соціальну реформу, внаслідок якої була встановлена рабовласницька демократія, тобто держава в її незавершеній, початковій формі. Так, маючи надзвичайні повноваження, серед яких були і законодавчі, Солон здійснив сисахфію – скасував всі поземельні борги; тих, кого було продано в боргове рабство звільняли, а проданих за кордон – викупляли за рахунок держави. З часом, джерелами рабства стала тільки купівля на світовому рабовласницькому торжищі та військовий полон. Сісахфія була поступкою демосу – Солон встановив максимальний розмір земельного володіння але дозволив вільну купівлю – продаж землі. Родові володіння, подібно селянським наділам по волі спадкодавця переходили до нащадків.

Солон також здійснив цензову реформу внаслідок якої спадкові привілеї знаті замінили привілеї багатства. Громадяни Афін розподілялись на чотири розряду по майновому принципу. Кожний розряд мав певні політичні права: суспільні посади могли займати тільки громадяни перших трьох розрядів (посаду архонта громадяни першого розряду). Найбідніші – фети зараховувалися до четвертого розряду і мали тільки право приймати участь у Народному зібранні, але зібрання вже почало приймати закони; обирати посадових осіб, які перед ним звітували про свою діяльність; саме воно, згідно з конституцією Солона, було вищим органом влади в Афінах.

Одночасною поступкою, як бідним, так і евпатридам було створення суду присяжних засідателів – Гелієї, членом якої міг стати будь-який афінський громадянин незалежно від його майнового положення. Гелієя грала важливу роль в законодавчій процедурі, стримувала вплив Народного зібрання і обмежувала владу ареопагу – тобто була законодавчим та судовим органом одночасно. В інтересах евпатридів була утворена Рада чотирьохсот, виборами до неї розпоряджалася

родова аристократія (до неї обиралися громадяни перших трьох розрядів).

Компромісний характер реформ Солоні заважав вирішенню гострих протиріч між демосом і родовою аристократією, боротьба між ними продовжувалася і привела до встановлення тиранії Пісістрата та його синів (560–527 рр. до н.е.). Тиранами в Афінах називали не завжди жорстоких, але незаконних правителів. Вони закріпили успіхи демосу в боротьбі з родовою аристократією і затвердили політичний устрій, створений Солоні. Державні органи Афін існували, але під його контролем, всі сурове дотримувалися законів. Тиран надавав кредити дрібним землевласникам, годував бідноту, яка будувала суспільні споруди; почав створювати військовий флот Афін. Все це вимагало великих грошових витрат, які були покладені на заможних у формі збільшених податків. Незадоволені аристократи при підтримці Спарти вигнали тирана, але не змогли повернути владу родовій аристократії. В 509р. до н.е. заможна торгівельно-ремісничка верхівка афінських рабовласників при підтримці демосу вигнала спартанців і новими реформами їх вождя Клісфена ліквідувала залишки родового ладу, розділивши населення Аттики замість племен на десять територіальних філ та демів. Рада чотирьохсот була ліквідована, замість неї створили Раду п'ятисот – по 50 громадян від кожної філи. Рада керувала державою в період між сесіями Народного зібрання та виконувала його рішення. Була також створена колегія десяти стратегів, яка також комплектувалася за територіальною ознакою населення; спочатку стратеги здійснювали лише військові функції, але згодом відсторонили архонтів і стали вищою виконавчою владою в Афінах. З метою попередити намагання родової аристократії реставрувати колишній лад, Клісфен вводить процедуру остракізму, яка була політичною мірою, а не кримінальним покаранням. Народне зібрання кожний рік визнавало ворогів держави, яких виганяли за межі Аттики строком на 10 років, не позбавляючи їх прав та майна. Реформи Клісфена завершили встановлення держави в Афінах у формі рабовла-

дницької демократичної республіки, якій заважав тільки ареопаг, бо за неписаною конституцією він зберігав право відмінити рішення Народного зібрання та карати посадових осіб. Утворення держави в Афінах супроводжувалося боротьбою родової аристократії з демосом і завершилося перемогою демосу. Антична рабовласницька держава в Афінах у формі демократичної рабовласницької республіки склалася у 5 ст. до н.е. і проіснувала до 30-х років 4 ст. до н.е. [2, с.152–153].

З проведенням в середині 5 ст. до н.е. реформ Єфіальта та Перікла афінська демократія вступила в період свого розквіту. Так, в 462 році Єфіальт позбавив Ареопаг всіх політичних функцій і передав його компетенцію Народному зібранню, Раді п'ятисот та Гелієї; Ареопаг здійснював тільки судові та релігійні функції. Зникла цензова реформа Солоні – державні посади займалися незалежно від майнового стану, за жеребом і за нагороду. За пропозицією Перікла жалування почали отримувати члени Ради п'ятисот, присяжні засідателі, солдати та матроси, окрім стратегів.

За своєю суттю Афінська демократія була політичною організацією вільних, повноправних громадян в декількох разів більшою масою безправних рабів, які не мали ні політичних, ні майнових, ні сімейних прав – не вважалися суб'єктами права. З розквітом демократії на зміну патріархального рабоволодіння прийшло античне рабоволодіння. Хоча закон забороняв господарю вбивство раба, але не карав його за це. Раб міг свідчити в суді тільки під час катування. Вільновідпущений підпадав під подвійний догляд держави та колишнього господаря, якому він ніс деякі повинності. Протиріччя існували і між афінськими громадянами і метеками (іноземцями, що оселилися в Афінах). Їх чисельність досягала половини чисельності афінян і вони були повністю позбавлені політичних прав та значно обмежені в майнових правах. Не дивлячись на це, закон вважав їх фізичними особами. Повністю право і дієздатними (по закону Перікла) вважалися лише особи чоловічої статі, народжені від батьків – повноправних і природних громадян Афін. Громадянство на-

давалося з досягненням 18 віку, з 20 років приймали участь у Народному зібранні. Поміж громадянами існувала майнова нерівність: вільні поділялися на три групи – невелику купку багатих рабовласників (землевласники, торговці, лихварі); дрібних землевласників, ремісників, моряків і позбавлених власних засобів існування люмпенів, які існували за рахунок подачок держави та багатіїв. Фізична праця, за виключенням землеробської, вважалася принизливою для громадянина, «ганебними» професіями займалися іноземці метеки, відпущені на волю раби.

Жінка в суспільстві не була право і дієздатною, тобто не мала політичних і громадянських прав. Чоловіки вихвалялися, що дружини так добре виховані, що виходили на вулицю тільки у супроводі служниці і те тільки в свята до храму. Соромлива дружина повинна були жити тільки на своїй половині будинку. Розлучення для чоловіка було простим – треба було тільки призвати свідків; чоловіку дозволялося мати коханок, наложниць-рабинь, відвідувати гетер (жінок легкої поведінки). За перелобство дружину без повернення приданого виганяли з дому; закон більше не захищав її – вона не тільки не могла вже відвідувати храми та навіть прикрашати себе, будь-яка особа на вулиці мала права розірвати на ній одягу та побити її.

Ці характерні риси суспільства періоду афінської демократії відобразилися на її державному устрої. Основними принципами функціонування держави в Афінах були народоправство, виборність, колегіальність і підзвітність влади; суд присяжних. Державними органами влади були Народне зібрання, Рада п'ятисот, Гелієя. Верховний орган влади Народне зібрання збиралося чотири рази на місяць. Кворум (не менше 6 тисяч громадян) вимагався тільки при вирішенні надзвичайних питань (остракізм). Розклад дня об'являвся заздалегідь і для прийняття рішення достатня було двох-трьох тисяч громадян. В компетенцію Народного зібрання входило прийняття законів, воно видавало постанови по приватним питанням (псефізми), призначало посадових осіб та перевіряло їх діяльність, об'являло війну та за-

ключало мирні договори, відало питання оборони та продовольчого постачання Афін, заслуховувало справи про державні злочини. Приймати участь у народному зібранні мали тільки повноправні афінські громадяни з 20-річного віку, жінки та метеки не допускалися; з 4 ст. до н.е. за відвідування зібрання платили гроші. Формально кожний громадянин Афін мав право подати свій законопроект до Народного зібрання, але фактично ця ініціатива обмежувалася тим, що автор законопроекту ніс кримінальну відповідальність (навіть карали смертю), якщо його закон порушував закони демократичної рабовласницької республіки. Перед тим, як законопроект обговорювався на Народному зібранні – його спочатку була розглянути Рада п'ятисот і дати відносно його свій висновок (голосування по законопроекту проходило простим підняттям рук). Остаточне рішення по законопроекту належало Гелієї, яка за своєю компетенцією нагадувала другу палату парламенту. Обговорення в Гелієї проходило у формі судового процесу: автор законопроекту звинувачував старі закони, Народне зібрання їх захищало. Остаточне рішення приймалося більшістю голосів присяжних за допомогою таємного голосування. Така система прийняття законів не допускала реакційного перегляду афінської конституції демократичної республіки. Засідання Народного зібрання проходили бурно.

Другим по значенню державним органом влади була Гелієя – суд присяжних. Вона надавала фізичним особам афінське громадянство, спостерігала за законністю заміщення державних посад, затверджувала міжнародні договори але головне – здійснювала законотворчість та виносила судові вироки по політичним та релігійним справам. Саме Гелієя тлумачила конституцію та мала право перегляду (у порядку апеляції) вироків, винесених посадовими особами. До складу Гелієї шляхом жеребкування обирали 6 тисяч осіб, які заздалегідь не знали про це, щоб уникнути хабарів.

До компетенції Ради п'ятисот належали справи безпосереднього управління, фінанси, зовнішні зносини. Посадові особи мали право виступати на Раді і пропонувати свої пропози-

ції. Важливою функцією Ради було попередньо обговорення проекту закону, який розглядало Народне зібрання. Це дозволяло Раді впливати на діяльність парламенту. Діяла Рада не в повному складі, а через пританії та секції, по числу територіальних філ пританій було десять. Кожна з них керувала одну десяту частину року. По закінченню строку служби члени Ради звітували про свою діяльність і у разі необхідності підлягали кримінальній відповідальності. Так відобразився на державному ладі демократичних Афін принцип стримання та противаг. Афінські громадяни не надали Раді п'ятисот всю повноту виконавчої влади – її розподілили з нею ще дві колегії (стратегів та архонтів).

Таким чином, законодавчий процес в Афінах складався з того, що 1) кожний повноправний громадянин мав право здійснити свою законодавчу ініціативу – внести законопроект в Народне зібрання; 2) з попереднього розгляду законопроекту Радою п'ятисот і надання висновку для Народного зібрання; 3) безпосередньо прийняття Народним зібранням закону, 4) на який Геліея могла накладати вето.

Виконавча влада в Давній Греції належала посадовим особам. Обиралися вони строком на один рік без права переобрання (за виключенням колегії стратегів). Всі, хто бажали бути обраними на державну посаду мали право виставити свої кандидатури. Вибори посадових осіб здійснювалися кожний рік або відкритим голосуванням, або шляхом жеребкування. Обрані особи піддавалися особливій перевірці – докімасії, під час неї з'ясовували їх особисту відповідність посаді – наявність політичної благонадійності і необхідні особисті якості (з'ясовували, ким були батьки кандидата, а іноді і його далекі родичі; чи вклоняється богам Афін; виконує свої громадянські обов'язки). За здійснення функції чиновника платили, за виключенням стратегів. Наприкінці року всі посадові особи звітували про свою діяльність перед Геліеєю та Радою п'ятисот, до того ж раз на місяць збиралося Народне зібрання на якому безпосереднє проводилася перевірка діяльності виконавчої влади. Деякий час здійснення посадових функцій чиновниками було колегіальним.

Виключно відкритим голосуванням в Народному зібранні обиралися головні посадові особи – стратеги та архонти. Колегія стратегів складалася з десяти членів, які обов'язково повинні були бути одружені і мати нерухомість. Стратеги між собою були рівними, керувати ними обирали одного з стратегів на Народному зібранні; хоча їх переобирали кожний рік, знаменитий Перікл керував ними 15 років. Стратеги мали право скликати позачергові засідання Ради п'ятисот або Народного зібрання; вони збирали гроші на утримання армії і флоту, керували доставкою продовольства в Афінах (громадяни не платили постійних податків, вони збиралися тільки з метеків); укладали мирні угоди з іншими державами та приймали капітуляції переможених; здійснювали досудове слідство та очолювали суди в справах по військовим злочинам. З середі стратегів виділявся автократор, який керував армією, а в надзвичайних умовах і державою.

З ростом повноважень стратегів падало політичне значення архонтів, по суті в їх руках зосереджувалися питання культу, юстиції та «прокурорський нагляд». Після реформи Солон дев'ять архонтів обиралися жеребом з кандидатів, запропонованих територіальними фіалами. Єдиною колегією вони діяли тільки при вирішенні Народним зібранням питання про остракізм та під час перевірки діяльності посадових осіб. Три перших архонта приймали скарги громадян по тяжким кримінальним злочинам, сімейним справам, релігійним питанням, справи про спадок та здійснювали нагляд за іноземцями (ксенами). Архонти-фесмофети готували для розгляду справи в суді присяжних, здійснювали жеребкування судів, очолювали колегії. В обов'язок фесмофетів вмінялося кожний рік сповіщати Народному зібранню про протиріччя та білі плями в законах. Фесмофети приймали заяви про зловживання посадових осіб, в наслідок чого вони порушували питання про звільнення порушниками державних посад.

В Давній Греції вищим судовим органом була геліея. Деякі судові функції здійснював ареопаг (державні злочини). Під керівництвом архонта – базілевса розглядали справи

про навмисне вбивство, справи про ненавмисне вбивство розглядав суд ефетів, майновими злочинами займалася колегія одинадцяти. Позови про право власності на майно розглядав третейський суд діететов, а по дрібним справам колегія сорока. Під час правління Перікла були утворені суди по демам. В деяких випадках, при розгляді тяжких публічних та приватних злочинів у якості суду виступало безпосередньо Народне зібрання.

Наприкінці 5 ст. до н.е. в Давній Греції виникла гостра криза демократії: формальна рівноправність афінських громадян була підірвана їх майновою нерівністю, яка зростає внаслідок того, що греки очолили Афінський морський союз. Вони перемогли в греко-персидських війнах і нав'язали багатьом полісам та острівним республікам грецького світу військовий та політичний союз, в якому шляхом військових езекуцій нав'язали своє безконтрольне керівництво в союзі. Скарбницю перенесли в Афіни і розпоряджалося нею Народне зібрання; рішення афінських властей для союзників-данників були обов'язковими. Гроші союзу витрачалися на розкішні будівлі, на утримання паразитичного античного люмпен-пролетаріату, розквітала корупція. Але, процвітала тільки землевласницька та торгівельно-ремеслена олігархія, стан основної маси трудящих громадян – дрібних землевласників та ремісників погіршувався, зростали протиріччя між громадянами та метеками.

В 431 р. до н.е. внаслідок капітуляції Афін у Пелопоннеській війні між Афінським морським союзом та Пелопоннеським союзом на чолі з Спартою – Афіни вимушені були підписати принизливий мир, однією із умов якого було знищення демократичного устрою. Так настав період терористичної диктатури олігархів (тиранія «тридцяти») і хоча демократичний устрій в Афінах з часом був відновлений, вони більше не зазнали колишнього розквіту – морська гегемонія Афін зникла, скарбниця пуста, а держава розорена. В 336 році до н.е. Афіни разом із усією Грецією, спочатку Олександром, були включені до складу Македонської монархії, а у 2 ст. до н.е. перетворилися в одну із провінцій Римської держави [3, с.188–189].

Право Давніх Афін.

В епоху античності право не відразу досягло зрілості і досконалості. Затвердження в Стародавній Греції полісної системи мало результатом активізацію правотворчої діяльності та її поступове звільнення від релігійно-міфілогічної оболонки. Найдавнішим джерелом права в Афінах був неписаний звичай, тлумачення якого нерідко довільно здійснювалося світською або жрецькою аристократією. З розкладом родоплемінної організації на зміну звичаю прийшов закон, який мав світський характер і був виражений в письмовій формі. Право в античному світі, таким чином, з'являється в своєму чистому вигляді як авторитетний і обов'язковий регулювальник полісного життя, позбавлений релігійної сили.

Визнання законодавства, а не звичаю, як основної форми правотворчості, супроводжувалося кодифікацією. Найдавнішою систематизацією афінського права вважаються закони Драконта (621 р. до н.е.). Вони санкціонували ряд релігійних установ та норм звичаєвого права, які втілювалися у судову практику. Закони відрізнялися жорстокими покараннями. Так, смертна кара передбачалася не тільки за святотатство чи навмисне вбивство (ненавмисне вбивство каралося вигнанням з полісу) але і за крадіжку овочів, плодів, предметів вжитку і навіть небажання працювати і лінощі. Але такий пережиток родового устрою, як кровна помста, був заборонений. Після смертної кари йшли тілесні покарання, штрафи, безчестя. Було встановлено різницю між випадковим та навмисним вбивством. Справи про навмисне вбивство розглядалися в ареопазі, випадковим вбивством займалася колегія ефетів, яка вважала, що винний міг уникнути покарання, якщо би згодився піти у вигнання або відкупитись у рідних убитого.

Солон скасував закони Драконта, за винятком декількох постанов про вбивство. Його можна вважати ініціатором проведення всеосяжної кодифікації афінського права, бо саме Солону можна приписати два важливих моменти афінської демократії: проголошення рівності перед законом – ісономія і створення народного суду – Гелієї, яка, творячи судові

провадження, мала право кожний раз утворювати нову правову норму, керуючись тільки правовим переконанням. Від законів відрізнялися прийняті Народним зібранням псефізми – постанови, що стосувалися окремих патриціїв чи плебеїв. До того ж, кожний поліс мав власне право, яке багато в чому відрізнялося від права інших міст. Судові вирoki виносилися тільки на основі місцевого права. Але основні інститути цивільного та кримінального права в Афінах не були розроблені так повно, як у Стародавньому Римі, вагому частину законодавства складали неписані звичаї. Суворе дотримання закону вважалося необхідним елементом демократії в Афінах.

Публікувалися закони на спеціальних кам'яних стелах або таблицях, що зберігалися в будинку місцевого управління. Саме тоді з'являються в Греції професійні юристи, бо виникла потреба в людях, які би знали право всіх її основних полісів.

Цивільне законодавство.

В афінському праві не склалося уяви про права приватного власника, подібно до римських. Воно не знало чіткої відмінності між речами: майно ділилося на нерухоме (земля) та рухоме (гроші, раби, худоба). Серед речових прав були відомі власність і володіння, бо основною формою власності в Афінах спочатку виступала общинна власність – приватна власність вважалася похідною від державної. Так закріпилася уява, що приватна власність веде своє походження від державної, а державна існувала у формі приватної. Навіть остаточно затверджена з часів Солона приватна власність, носила відбитки колишніх колективістських уявлень про спільність майна і вважалася наданою державою. Щорічно архонти, вступаючи в посаду, оголошували про збереження за громадянами майна, що їм належало.

Під володінням розуміли фактичне панування над майном з правом його використання, а право власності – як володіння з правом розпорядження. Власником нерухомих речей міг бути тільки афінський громадянин, а чужоземець лише після одержання спеціального дозволу. Приватні власники обкладалися достатньо значними повинностями (літургіями,

хорегіями) в інтересах суспільства, у разі надзвичайних обставин проводилися експропріації частини їх майна. Але афінське право охороняло приватну власність посиленними заходами – навіть крадіжка каралася, як правило смертною карою. Колективна власність пануючого класу мала обмежене розповсюдження, до неї відносилось майно храмів, державні маєтки, рудники та прибутки з яких утворювався військовий флот. Поруч з державними землями, які здавалися в оренду, існували суспільні землі місцевих територій – філ і демів.

Набути власність можна було первинним способом (коли річ раніше не була чиеюсь власністю) або похідним способом – через публічні угоди. Широке розповсюдження отримали грошові відносини, особливо лихварство, що дозволяло накопичувати великі статки.

Зобов'язальне право.

Найбільш детально в праві Афін були розроблені зобов'язальні відносини. Розрізняли зобов'язання із договорів і зобов'язання з делікту – спричинення шкоди, тобто вільні і примусові зобов'язання. Основою виникнення договорів вважалася угода сторін, що не вимагала особливої формальності. Найважливіші угоди укладалися у письмовій формі; залежно від характеру договору документ підписувався обома сторонами (договір купівлі-продажу) або однією зобов'язаною стороною (договір займу); з'явився інститут свідків. До реформи Солона невиконання договірних зобов'язань тягло за собою особисту відповідальність боржника – боргове рабство.

Виконання договору забезпечувалося завдатком, поручництвом третіх осіб і заставою (до реформ Солона договір займу забезпечувався і самозакладом боржника). Завдатком називалася сума, яку виплачувала одна сторона іншій на підтвердження укладеного договору; якщо від виконання договору відмовлявся покупець, він втрачав свій завдаток, а якщо продавець – повертав подвійну суму завдатку. В заставу боржник міг давати рухомі або нерухомі речі. Прибутки від рухомої речі кредитор присвоював собі, як відсотки за позичене. При поручництві, третя особа брала на себе відповідальність за своєчасну сплату

боргу боржником. Особливе значення в історії Афін мала застава землі – іпотека, закладена земля залишалася у володінні і користуванні боржника, який тільки не мав права нею розпоряджатися. При невиконанні боржником зобов'язання закладена земля переходила до кредитора, який міг її продати.

Найбільш розповсюдженим із договорів була купівля-продаж у формі простої угоди сторін. Предметом наймання були як рухомі речі (в тому числі раби), так і нерухомі речі; метеки, які, як іноземці не мали чи мали обмежене право купувати нерухомість, уклали окремі угоди. При несвоєчасній сплаті орендної плати недобросовісним наймачем, власник через суд міг перервати право оренди. Договори особистого найма уклалися для надання різних кваліфікованих угод лікаря, будівельника тощо. Відомим в Афінах був договір товариства – торгового, релігійного, товариства музикантів, доходи та збитки товариства розподілялися між його учасниками.

Договір позики, в тому числі у лихварів (трапезитів), відбувався під великі проценти – 20 %. При невчасній сплаті відсотків практикувалося нарахування відсотків на відсотки. Якщо боржник не повертав взяті у позику майно у вказаний в договорі строк – кредитор самостійно міг задовольнити свої претензії за рахунок майна боржника (ніби судові рішення відбулося).

В Афінах існував договір зберігання речей – поклада. За цим договором одна сторона надавала іншій на безоплатне зберігання якусь річ без права користування нею. Розповсюдженим був різновид цього договору – передавання на зберігання грошей банкірам (трапезитам), що повертали їх іншими монетами і сплачували відсотки власникам.

В афінському праві правопорушення, які завдавали шкоду особі чи майну – делікти, інколи тягнули за собою не кримінальні покарання, а штрафи на користь потерпілих. Штрафи нерідко в два рази перевищували своїми розмірами шкоду. Громадянин, майну якого неправомірними діями сторонньої особи було завдано шкоду (пожежа, затоплення водою поля, потрава худобою посівів тощо) –

мав підставу для подання спеціального позову. Відповідальність передбачалася навіть з настанням шкоди з вини дитини (відповідав їхній батько) або рабом, який міг бути переданий потерпілому в вигляді компенсації за заподіяний збиток.

Шлюбно-сімейне право.

Шлюб в Афінах вважався обов'язком. Безшлюбність не давала можливості зайняти деякі державні посади – архонта-базилевса, стратегів та інших. Розрізнялися дві форми укладання шлюбу: 1) простий договір жениха з батьком або покровителем нареченої (купівля-продаж дружини); 2) укладання шлюбу перед посадовою особою або судом. Ця форма шлюбу застосовувалася при відсутності у батька синів-спадкоємців – у такому разі дівчина-спадкоємець виходила за найближчого кровного родича, щоб земля та інше майно по спадку не потрапили до чужого роду, при видачі заміж дівчини, дочки особи, яка стала її батьком; при одруженні усиновленого. Наречений платив батькові дівчини гедну, батько робив нареченому подарунок. Згоди дівчини на шлюб не питали, придане нареченій давали не завжди. Шлюбний вік для чоловіків був встановлений з 18 років, тобто з досягненням дієздатності і прийняттям у члени дему; для жінок – із 14 років. Законним вважався тільки шлюб між повноправними афінськими громадянами.

Багатоженство не дозволялося. Після заміжжя дівчина переходила з-під опіки батька під опіку чоловіка, положення її в сім'ї було приниженим – дружина повністю підпорядковувалася волі чоловіка, виходила з дому тільки у супроводі рабинь, коло її інтересів обмежувалося домашніми справами. Для чоловіка допускалося співжиття з рабинями, гетерами (жінками легкої поведінки).

Розлучення для чоловіка було вільним, для жінки досить ускладненим. Чоловік міг розлучитися без жодних формальностей – відіславши колишню дружину батькам і, якщо була провина дружини, придане їй не поверталось. Дружина для розлучення мусила звертатися з письмовою скаргою до архонта-епоніма. Припинення шлюбу також наступа-

ло у зв'язку зі смертю одного з подружжя, внаслідок позбавлення громадянських прав (атімія). Придане було власністю дружини, воно переходило у спадок її дітям, чоловік ним лише управляв.

Влада батька над дітьми до Солона практично нічим не обмежувалася – він міг продати сина в рабство, публічно його зректися. За законом після народження дитини на протязі п'яти днів батько вирішував, чи це його дитина. Діти зобов'язані були коритися батькові, він міг позбавити сина спадщини за непокору. Навіть дорослі діти за невиконання своїх обов'язків перед батьками притягалися до відповідальності але з часом батьківська влада стає слабкішою.

Спадкове право.

Спочатку афінське право знало спадкування тільки за законом. Реформи Солона встановили спадкування згідно з заповітом. Згідно із законом, спадкоємцями першої черги були сини, дочкам при виході заміж брати повинні були дати придане. Дочки могли отримати спадщину лише при відсутності сина вмерлого батька. Позашлюбні діти спадкоємцями не вважалися, за законом їм можна було виділити з батьківського майна по одній тисячі драхм. При відсутності у спадкодавця дітей, спадок отримували бокові родичі.

Заповіт вважався дійсним, якщо заповідач був дієздатною і правоздатною особою, в здоровому глузді і не складав заповіт під фізичним та психічним примусом. Заповідати мав право лише той, у кого не було законних дітей чоловічої статі. Батько, при відсутності синів, заповідав сторонньому з тою умовою, щоб він одружився з його дочкою. Не могли заповідати усиновлені сини, жінки, неповнолітні; чиновники, що займали посади, пов'язані з фінансами держави, до затвердження їх службових звітів.

Заповіт укладався в усній або письмовій формі і в присутності свідків [4, с.153–154].

Кримінальне право.

Кримінальне право Афін порівняно з цивільним правом було менш розвинутим. У ньому зберігалися інститути та уявлення первісно-общинного, родового ладу. Вбивство розгля-

далося як справа родичів вбитого, а не держави. Вони могли домовитися з вбивцею про матеріальну компенсацію за вбитого. При відсутності найближчих родичів вбивця платив десяти членам тієї фратрії, до якої належав убитий. Родичі могли подати позов проти вбивці, але їх позов мав характер приватного обвинувачення, а не обвинувачення, що стосувалося інтересів держави. Ініціатива порушення кримінальної справи належала потерпілому або його родичам, іноді будь-якому громадянину Афін. Вбивця міг уникнути покарання, добровільно відправившись у вигнання. Однак, у разі повернення, він вважався таким, що стоїть поза законом і міг бути вбитий безкарно.

Афінське право розрізняло злочини, які порушували інтереси суспільства в цілому – антидержавні, проти порядку управління і проти особистих інтересів. Тому виникли два види карного обвинувачення – приватне звинувачення та публічне. До приватного звинувачення відносилися досить серйозні правопорушення – вбивство, підпал, пограбування, отруєння, зґвалтування та інші. У приватному процесі винний переважно відшкодував потерпілій стороні матеріальним способом, а у публічному – ніс покарання аж до смертної кари включно. В обох випадках обвинувачення порушувалося і підтримувалося потерпілим. Однак у першому випадку обвинувач вимагав відшкодування збитків або штрафу, і лише при другому справа йшла, власне, про покарання винного.

Довгий час під злочином розуміли будь-яку дію, яка викликала негативні наслідки. Допускали самосуд: на місці злочину можна було вбити нічного злодія. Вже Драконт у своїх законах розрізняє навмисне і ненавмисне вбивство.

Найбільш важкими вважалися державні злочини: зрада, спроба повалити існуючий лад, видача державної таємниці, внесення протизаконних пропозицій у Народне зібрання, обман народу, образа богів. Іноді поняття зрада і «обман народу» ототожнювалися, якщо виражалися в «нечесній» поведінці оратора на Народному зібранні; помилковий донос у справах про політичні злочини давав підс-

таву притягнути донощика до суду по обвинуваченню в сикофантії. Образа богів, крадіжка майна з храму, блюзнірство (богохульство) вважалися державним злочином, тому що релігія в Афінах мала державний характер. За них карали смертною карою або вигнанням за межі держави з конфіскацією майна. До злочинів проти порядку управління відносилися зловживання владою, несумлінне виконання службових обов'язків, підробка грошових знаків. За це належала смертна кара з конфіскацією майна й викиду тіла злочинця за межі країни або позбавлення громадянських прав (атімія) злочинця і його родини.

Злочинами проти особи, крім вбивства, вважалися тілесні пошкодження, лайка, наклеп, образа. Навмисне нанесення ран каралося вигнанням за межі держави і конфіскацією майна.

Майнові злочини: крадіжка, підпал тощо. Покарання при крадіжках залежало від того, чи був злодій захоплений на місці крадіжки, чи ні. Якщо злодій був впійманий на місці злочину, його можна було піддати ув'язненню, а нічного злодія в цьому випадку – навіть убити. Якщо ж злодієві вдавалося сховатися й обвинувачення пред'являлося через деякий час після крадіжки – злочин міг дати підставу для публічного обвинувачення; але лише тоді, коли крадіжка була здійснена на базарі або іншому громадському місці. В інших випадках пред'являвся приватний позов, що загрожував винному штрафом в розмірі не більше подвійної вартості вкраденої речі. Кваліфікованою вважалася крадіжка з храму, предметів культу тощо; за неї передбачалася смертна кара.

Покарання залежало від об'єкту посягання. За тяжкі злочини (зрада, блюзнірство, навмисне вбивство) загрожувала смертна кара – винних скидали у провалля; застосовували отруту, пропонуючи злочинцю на вибір ще й меч або вірьовку; рабів вішали, вбивали, закидаючи камінням, розпинали на хрестах. Продажем в рабство каралися професійні розбійники і грабіжники, за неодноразово скоєні крадіжки також продавали в рабство.

При скоєнні злочинів проти особи – відшкодовувалися збитки та сплачувався штраф (у

подвійному розмірі від збитку). Тілесні покарання застосовувалися тільки до рабів, відповідальність яких була більш суворішою, ніж у вільних: найчастіше побиття батогами, до рабів і чужинців застосовувалося відрубання рук і ніг, кастрація. Позбавлення свободи застосовувалося тільки як міра з метою попередження втечі.

Звичайними покараннями вільних були штрафи й конфіскації, що виступали, як основним, так і додатковим покаранням. Широко застосовувалося як покарання безчестя – атімія передбачала позбавлення політичних та громадянських прав пожиттєво чи на певний час, супроводжувалася конфіскацією майна. При повному позбавленні прав засуджений не мав права брати участь в Народному зібранні, займати державні посади, звертатися із скаргою до суду, відвідувати театри, свята. Передбачалося тимчасове (остракізм) вигнання за межі держави. За наклеп у скоєні державного злочину донощик (сикофант) засуджувався до смертної кари. Покарання для рабів і вільних були не однакові. У тих випадках, коли вільний звільнявся від важкого покарання, сплативши невеликий штраф – раб зазнавав тілесного покарання.

Судовий процес.

Почати судові справи могли тільки повноправні афінські громадяни чоловічої статі. Інтереси жінки і неповнолітнього в суді представляв глава сім'ї, метека – його покровитель (простат), раба – його володар. Процес починався після подання заяви потерпілого або його законного представника – кіріоса.

В Афінах розрізняли два види судових справ і відповідно два види процесу: публічний і приватний. Процес публічний починався з ініціативи державних органів або по заяві будь-якого повноправного громадянина незалежно від того, були порушені його особисті інтереси чи ні. Позивач у публічному процесі повинен був під загрозою штрафу в 1000 драхм довести справу до кінця. Ніякої матеріальної користі у разі виграшу він не отримував. Виняток складали справи про порушення фінансових прав держави, про незаконне користування державним майном, про несум-

лінну опіку. В цих випадках скаржник отримувач частину майна, яке конфіскувалося, або частину накладеного на винного штрафу. Це призвело до появи професійних донощиків – сикофантів, які викривали зловживання різного роду, іноді не зупиняючись перед сумнівними обвинуваченнями. В разі програшу справи позивач підлягав штрафу в розмірі 1000 драхм, якщо при винесенні рішення на його користь голосувало менше однієї п'ятої частини числа суддів. Ініціатори публічного процесу судове мито не платили.

Процес приватний починався по заяві потерпілої сторони або будь-якого повноправного громадянина незалежно від того, були порушені його особисті інтереси чи ні. Виклик відповідача в суд здійснювався не органами держави, а самим обвинувачем, який перед свідками закликав обвинуваченого або відповідача з'явитися в призначений день і годину в суд – точніше до тієї посадової особи, яка давала напрям справі. При нез'явленні обвинуваченого справа слухалася заочно.

Посадова особа, що отримала скаргу спочатку проводила розслідування справи – анакрісис. У процесі розслідування обвинуваченому належало право представити свої письмові заперечення проти розгляду справи в суді по суті. Так, відповідач міг послатися на те, що його справа вже розглядалася в суді раніше, що претензія позивача погашена давністю або, що справа почата не в тому порядку, в якому слід було її розглядати; або не у тієї посадової особи, у якої належало. Якщо протест визнавався ґрунтовним – справа припинялася [5, с. 60–62].

Якщо ж не було з боку відповідача заперечень, суддя переходив до розслідування справи по суті. Сторони представляли свої докази: власне признання, письмові документи, показання свідків. Свідками могли виступати не тільки вільні, але й раби, та їх свідчення приймалися під час здійснення тортур (биття бичами, залиття носа оцтом, підвішування на сходах). Жінки і діти свідчити не мали права. Після закінчення попереднього слідства всі докази бралися в особливі мідні або глиняні судини (ехіні), які опечатували, після цього

не можна вже було представляти нових доказів. При розгляді справи в суді можна було посилатися тільки на докази укладені в ехіні. Судове засідання закінчувалося таємним голосуванням суддів без попередньої наради. Голосували білими і чорними камінцями. При рівності голосів, яка могла вийти, якщо суддя стримувався від голосування (клав обидва камінчики в одну і ту ж судину) – відповідач вважався виправданим. Внаслідок того, що не у всіх справах законом передбачалися конкретні покарання – після виголошення обвинувального вироку могло відбуватися голосування відносно міри покарання. Свої пропозиції судді могли робити, як відповідач, так і позивач.

Оскаржити судовий вирок (апеляція) можна було подавши скаргу до Гелієї, її рішення були остаточними. Але, хоча до Гелієї можна було скаржитися навіть на рішення Народних зборів, що самі з приводу деяких тяжких злочинів здійснювали судові функції – домогтися перегляду вироку Гелієї можна було. В тому випадку, якщо більше половини свідків свідчили про помилку в ході судового розслідування або якщо виявлялося, що засуджений не був викликаний на суд, або не міг з'явитися на судове засідання з поважної причини – починався перегляд справи в новому судовому процесі.

В приватному процесі суддя призначав за-судженому до штрафу термін для виконання вироку. Позивач при його порушенні міг захопити майно боржника, а якщо зустрічав при цьому опір – починав новий процес про виконання рішення, в результаті якого боржник сплачував на користь держави ще й штраф, рівний сумі позову.

Позивач програвши справу в приватному процесі сплачував штраф у тисячу драхм, якщо при голосуванні у суді в його користь було подано менше 1/5 голосів суддів. Позивач також сплачував судове мито. В деяких випадках громадянин в приватному процесі міг мати матеріальну вигоду, якщо скаржився на порушення фінансових інтересів держави – несплата податків, мита з боку будь-якої приватної або посадової особи. Виконання вироку

ку належало до колегії одинадцяти, яка здійснювала смертну кару та тілесні покарання.

Хоча афінська державно-правова система була демократією тільки для меншості вільних (на метеків та рабів вона не розповсюджувалася), але й у рамках цього історичного обмеження значення її досвіду є неминущим. На тлі деспотичних і олігархічних режимів, що домінували тоді в більшій частині світу, Афіни створили такий правовий порядок, що розкрив творчі можливості суспільства і людини, у небачено короткий історичний термін створили блискучу культуру; у тому числі й політичну, що стало *школою демократії* для майбутніх поколінь.

ЛІТЕРАТУРА

1. История государства и права зарубежных стран : Ч. 2 : учеб. для вузов / под общ.

ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А. – М. : Издат. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1998.

2. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. для студ. вищих навч. закл. / за ред. проф. Маймескулова Л. М. – Х. : Право. 2011. – С. 152–153.

3. Тойнби А. Дж. Исследование истории. Что я пытался сделать / А. Дж. Тойнби // Современная буржуазная философия истории. – М., 1965. – С. 188–189.

4. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. : у 2 т. Т. 1. Історія держави і права країн Стародавнього Сходу та Стародавньої Греції / Б. Й. Тищик. – Львів : Вид-во «СПОЛОМ», 1999.

5. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права / З. М. Черниловский. – М. : Юристъ, 1996.

Матвеева Т. О. Державний лад і право Давніх Афіні / Т. О. Матвеева // Форум права. – 2014. – № 1. – С. 350–361 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_1_62.pdf

Афінська демократична державно-правова система створила республіканський державний лад з розподілом на три гілки влади: Народні збори (арламент, законодавчий орган влади), Рада п'ятисот – уряд країни (виконавча влада), Ареопаг – здійснював судові функції та Гелієя (суд присяжних). Право Афіні створило культуру, в тому числі політичну, що стала школою демократії для майбутніх поколінь.

Матвеева Т.О. Государственный строй и право Древних Афин

Афинская демократическая государственно-правовая система создала республиканский государственный строй с распределением на три ветви власти: Народное собрание (парламент, законодательный орган), Совет пятисот – правительство страны (исполнительная власть), Ареопаг – осуществлял судебные функции и Гелиэя (суд присяжных). Право Афин создало культуру, в том числе политическую, ставшую школой демократии для будущих поколений.

Matveeva T.O. State System and the Right of Ancient Athens

Athenian democratic state legal system has created a republican political system broken down into three branches: the national assembly (parliament, the legislative body of government), Council of 500 – the government (executive), Areopagus – exercised judicial functions and Gelieya (jury). Law of Athens created a culture, including political, became the school of democracy for future generations.